

Geachte leden,

Van harte bieden we u het achtste nummer van *Nieuws van Zuid* aan. Door middel van de (viermaandelijke) nieuwsbrief houdt het bestuur van de Zuidelijke Afdeling u op de hoogte van recente initiatieven en actuele of aanstaande activiteiten.

In deze Nieuws van Zuid komen de **volgende onderwerpen** aan bod:

- Lezingen 15 oktober: Hein van der Bruggen en Lucien Custers	pag. 2
- Terugblik symposium Klimaatfictie
(Bibliorura – Bibliotheek Roermond, 28 mei jl.)	pag. 4
- Mededeling (uitgave <i>Wilfried Uitterhoeve herinneren</i>)	pag. 5
- Rubriek 'Hoe is 't met?: Emma Crebolder	pag. 6
- Ans Veltman geridderd (Peter Altena)	pag. 10
- Tien jaar Elise van Calcar (Annette Faber)	pag. 12
- Rubriek 'Aandacht voor stad en streek': <i>Historisch Jaarboek Land van Zwentibold</i> (Guus Janssen)	pag. 14
- De Maaslandse migratie naar Hollandse steden (ca. 1725 - ca. 1850).
Een sociaalhistorisch onderzoek in <i>Historisch Jaarboek Land van Zwentibold</i>
(Ad Welschen)	pag. 17
- Rubriek 'De keuze van de dichter' (Isa Altink)	pag. 29

Lezingen op 15 oktober

Zaterdag 15 oktober zullen onze voormalige bestuursleden **Hein van der Bruggen** en **Lucien Custers** een lezing geven. Hein promoveerde onlangs op een historisch onderwerp: *Aspecten van Joods leven in Roermond en Midden-Limburg 1275-2018* (zie *Nieuws van Zuid* 5). Van de hand van Lucien verscheen in 2018 de biografie *Alleen in wervelende wereld. Het leven van Johan Andreas dèr Mouw [1863-1919]*.

De middag begint om **14.00 uur** en vindt plaats op het vertrouwde adres, **restaurant L'Union aan de Markt te Roermond**. U dient zich **aan te melden via maatschappijzuid@gmail.com**. U kunt dan tevens aangeven of u na afloop aan het diner wilt deelnemen.

Over de lezing ***Aspecten van Joods leven in Roermond en Midden-Limburg 1275-2018*** ontvingen we van Hein de volgende toelichting:

In Roermond en Midden-Limburg hebben nooit spectaculair veel Joden gewoond. Toch hebben de stad en haar omgeving al vroeg contacten met Joden gehad en zijn er Joodse inwoners geweest. De geschiedenis van hun verblijf tijdens de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd is echter fragmentarisch. Er is wel sprake van een zekere continuïteit, zelfs in de periode van ruim twee eeuwen waarin het Joden verboden was in de stad te verblijven, anders dan tijdens een beperkt aantal uren. Pas na de komst van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden in 1815 kwamen er voor het eerst grotere groepen Joden voor langere tijd en uiteindelijk zelfs definitief wonen.

De negentiende eeuw is de eeuw van het opkomend nationalisme en het antisemitisme. Het anti-judaïsme van de Europese christelijke wereld ging, nadat de Joden tijdens de Franse Revolutie gelijke burgerrechten hadden verkregen, in veel landen over in een fellere vorm van Jodenhaat, antisemitisme. De katholieke kerk heeft daarbij een betreurenswaardige rol gespeeld. De *Osservatore Romano*, spreekbuis van het Vaticaan, schreef zelfs: 'Antisemitisme behoort de natuurlijke, gematigde, doordachte christelijke reactie tegen de Joodse overheersing te zijn'. Dwaze rassentheorieën kwamen de religieuze afkeer- en haatgevoelens versterken. De opgeklopte nationalistische gevoelens in Europa hebben geleid tot de Eerste Wereldoorlog, 'die Urkatastrophe des zwanzigsten Jahrhunderts'. De Tweede Wereldoorlog en de Shoah zijn daarvan de onvermijdelijke gevolgen geweest.

Hoe verging het de Joden in Roermond tijdens die ontwikkelingen van globaal anderhalve eeuw? We weten dat de Jodenvervolging uiteindelijk 85 Roermondse Joden het leven heeft gekost. Ook andere gemeenten in Midden-Limburg hebben Joodse slachtoffers.

Begonnen zal worden met een beschrijving van het eeuwenoude spanningsveld tussen katholicisme en jodendom, met name de 'secessiefrictie' uit de vroege jaren van het christendom. Ook de achtergrond van de uitspraak 'Als ooit moet worden vastgesteld wat de ernstigste denkfout uit de wereldgeschiedenis is geweest, is de substitutietheologie een goede kandidaat' zal aan de orde komen.

Een voorbeeld van Roermonds negentiende-eeuws anti-judaïsme: Tafereel uit het in 1870 vervaardigde altaardrieluik van de Caroluskapel van het voormalig kartuizerklooster met daarop een rijk geklede Jood die met zijn rechterhand gericht naar het kruis enige spottende woorden lijkt te spreken. Mogelijk moet hierin een overste (Nieuwe Testament, Lucas 23, 35) of een opperpriester of Schriftgeleerde (Marcus 15, 31) gezien worden.

Ter aankondiging van de lezing **Johan Andreas dèr Mouw: een filosoof wordt dichter** schreef Lucien het volgende:

Er zijn verschillende redenen om Johan Andreas dèr Mouw (1863-1919) te beschouwen als een van de interessantste dichters uit de moderne Nederlandse literatuur. Voor het grote publiek is hij relatief onbekend, maar hij heeft een kleine groep bewonderaars, die zijn poëzie in hun hart hebben gesloten. Onder hen bevinden zich niet de minsten: zulke uiteenlopende auteurs als Frederik van Eeden, Nescio, Menno ter Braak, Gerrit Achterberg, F. Bordewijk en Gerrit Komrij spraken hun grote waardering uit voor het werk van Adwaita ('de tweeheidsloze'), het pseudoniem waaronder Dèr Mouw aanvankelijk publiceerde.

Deze bewondering berust zeker voor een deel op het unieke karakter van Dèr Mouws gedichten; wie ooit een gedicht van hem las, zal in het vervolg zijn toon en taalgebruik uit duizenden herkennen. 'Nederlands enige echte mysticus', noemde Aleid Truijens hem en dat is een terechte constatering. Hij was in veel opzichten verwant aan zijn generatiegenoten de Tachtigers, maar werd ook door de mannen van *Forum*, die zich vaak verzetten tegen de leer van Tachtig, op het schild gehesen als een voorbeeld van een dichter die aan hun eisen voldeed. Dat Dèr Mouw hun ideaal langs een volstrekt eigen weg had bereikt, zal Ter Braak en de zijnen daarbij overigens wellicht zijn ontgaan.

Het boeiendst echter aan Dèr Mouw is de ontwikkeling die hij in zijn denken en scheppen heeft doorgemaakt. Aanvankelijk probeerde hij als filosoof in (soms uitermate fraai) proza zijn

levensvragen te beantwoorden. Omstreeks 1911 werd hem duidelijk dat zijn pogingen vergeefs waren. Hij, die tot op dat moment slechts gelegenheidsgedichten had geschreven, ontdekte het gedicht als medium waarin hij de zwaarwegende kwesties die zich aan hem opdrongen op een zinvolle wijze tegemoet kon treden. In de filosofie vond hij de vragen, in de poëzie formuleerde hij de antwoorden. Het is deze ontwikkeling die in de lezing van 15 oktober centraal staat.

Johan Andreas der Mouw (1863-1919)

Klimaat en literatuur in Roermond

Terugblik symposium Klimaatfictie

Op zaterdag 28 mei vond in Bibliorura, de bibliotheek van Roermond, een klein symposium over klimaatfictie plaats. Het symposium was door de afdeling Zuid in samenspraak met Bibliorura georganiseerd. Een twintigtal belangstellenden vond de weg naar het fraaie en ruime zaaltje.

Op het programma stonden drie sprekers. Zij lieten tal van interessante aspecten van de moderne klimaatfictie zien. Marjolein van Herten (Open Universiteit) opende de middag met een (inleidende) voordracht over toekomst- en klimaatromans in binnen- en buitenland. Zij liet zien dat de toekomst- en klimaatromans al een langere geschiedenis kennen dan velen denken. De Nederlandse klimaatromans kwamen aan bod in de lezing van Marieke Winkler (ook Open Universiteit). Zij ontwierp een kleine geschiedenis van Nederlandse romans waarin de zee een overwegende rol speelt (*Vis* van Anton Valens, *Wieren* van Miek Zwamborn en *Zee nu* van Eva Meijer). De Vlaamse

dichteres Moya De Feyter las voor uit haar werk, onder andere uit de bundel *Massastrandingen*. De gedichten verbond zij met elkaar door de vertellen over de door haar geïnitieerde groep van klimaatdichters. Ook besteedde ze aandacht aan de bundel klimaatpoëzie: *Zwemlessen voor later*.

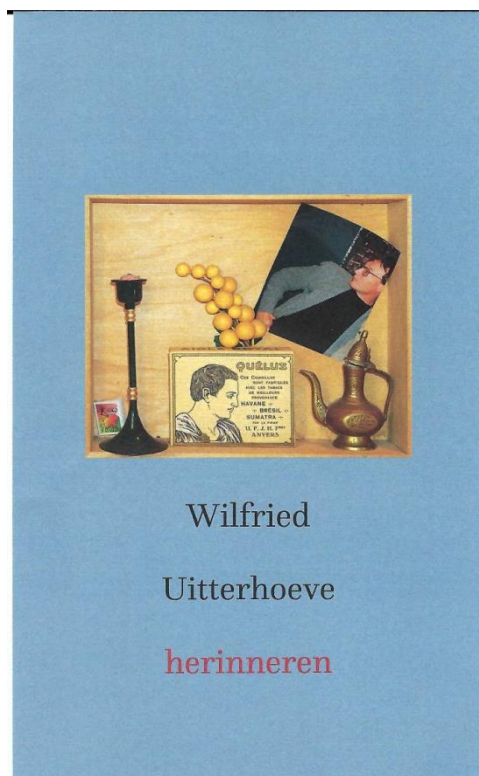
Voor meer informatie over het werk van Moya de Feyter verwijzen we belangstellenden naar haar website. Recent (op 30 mei) verscheen op de site van Ooteoote in de rubriek Eerste Indrukken (EI 320) een bespreking door Maarten Visscher van 'Proloog' van Moya de Feyter uit haar recente bundel *Een heel dun laagje*.

Marieke Winkler en Marjolein van Herten schreven "Niet de verklaring maar het raadsel". Klimaatfictie in Nederland', in: *Armada. Tijdschrift voor Wereldliteratuur*, themanummer klimaatfictie. Jaargang 19, nummer 42, sept-dec. 2020, p.16-18.

Mededeling

Op vrijdag 1 juli jl. stonden familieleden, vrienden en bekenden in Nijmegen stil bij het leven en overlijden van Wilfried Uitterhoeve. Wilfried, lid van de Maatschappij, was een duizendpoot, gedurende vele jaren redacteur van uitgeverij SUN en schrijver van tal van historische studies. Hij zat vol plannen en ambities toen op maandag 20 april 2020 Covid een voortijdig einde maakte aan zijn leven, en daarmee aan die plannen en ambities. Bij die herdenking kwam een mooi verzorgd, klein boekje uit getiteld *Wilfried Uitterhoeve herinneren*. In dat boekje wordt het leven en schrijven vanuit diverse perspectieven belicht, waarmee recht gedaan wordt aan de vele kanten van zijn persoonlijkheid. Voor wie belangstelling heeft: het boekje is te bestellen bij margreetholterman@gmail.com en kost 7,50 euro inclusief portokosten.

In het *Jaarboek* 2019-2020 is een door Peter Altena geschreven levensbericht van Wilfried Uitterhoeve opgenomen (pag. 204-214).

Hoe is 't met?

In de rubriek 'Hoe is 't met?' richten we de spot op een lid van de Zuidelijke Afdeling. Deze keer **Emma Crebolder**.

Hier zit ik dan met vingerloze handschoentjes een bericht aan de leden van de Zuidelijke Afdeling te tikken ...

Laat me beginnen met een nieuw gedicht:

Van boombos naar bosberg en bosbok

Vanaf mijn boombos kan ik over
continenten naar de bosberg reiken.
Daar in het voetspoor van gazellen
en de civitkat onderdoor oude
Khoisan bomen zal de drenkplek zijn.
Zoals mij ooit de bosbok verscheen
komt in stuivende stilte de waterval neer.
Kniehoog in de stroom, houd me vast,
ruik het aas. Jij bent het grijze majesteit
hier gleden je hoeven af. Op drift
geraakt, geborgen in de oeverwal.

Gepubliceerd door de Jakes Gerwel fundatie op 22 juni 2022

Op 11 maart 2020 toog ik naar Perdu, het podium voor poëzie in Amsterdam, om samen met andere dichters ons vers uit *Rebelse sonnetten* voor te dragen. We waren net op tijd, want deze samenscholingen werden vanaf de daaropvolgende dag verboden.

Uitgever van de Wereld Bibliotheek Koen van Gulik had het idee opgevat om elk jaar rond het thema van de Boekenweek een bundel samen te stellen, steeds in een andere dichtvorm. In 2021 werd gekozen voor epigrammen, maar het virus strooide roet in het eten. Dit jaar beluisterden we elkaars rondelen, met als thema Eerste Liefde, in het huis van Parkuitgevers.

Een groepje schrijvers kwam regelmatig bemondkapt en wel in deze periode bijeen. We lazen en bespraken elkaars werk. Het resulteerde in de uitgave *Haperend geluk*, een verzameling vertalingen, poëzie en proza.

We wisten er een voorstelling van te maken die we in Utrecht, Maastricht en Eindhoven uitvoerden. Financiële hulp werd geboden door de Auteursbond.

Van haperend geluk was sprake: het overlijden van mijn echtgenoot enige tijd voordien en het vier maanden lijfelijk afgesloten zijn van een van onze drie dochters, die verstandelijk beperkt is.

Een verblijf in Schotland werd een paar keer uitgesteld. De gastvrouw op Mull, Miek Zwamborn, wist het wachten te verzachten door een wandeling op coördinaten te organiseren. Zij liep vanuit haar woonplaats Knockvologan recht op mij af in Maastricht. Ik volgde op dezelfde dag en tijd een denkbeeldige strakke lijn naar haar toe. Mijn pad eindigde bij het Albertkanaal en zij werd door kolkend water tot stoppen genoopt. Het was een perfecte manier om nabijheid te suggereren.

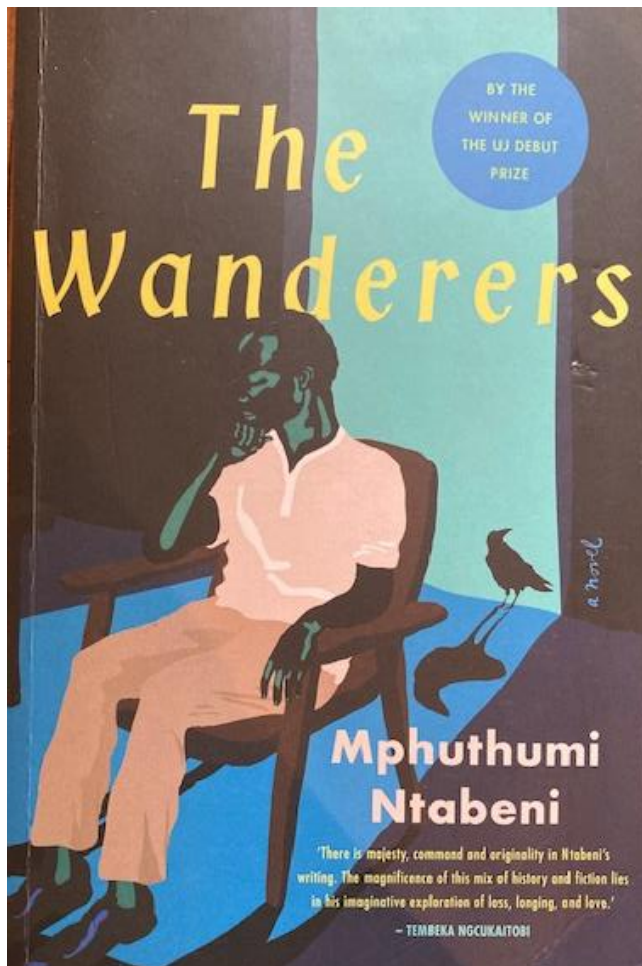
Tussen twee lockdowns in lukte het alsnog na een jaar het schrijfresidentschap op Mull te gaan vervullen. Covid-voorschriften frustreerden weliswaar de reis, maar eenmaal aangekomen tussen schapen, bemoste oerbossen, rotsen en zee-inhammen werden de obstakels nietig verklaard.

In de door haar partner gerestaureerde schuur mocht ik de tot dan toe in afgeslotenheid verblijvende eilandbewoners plezieren met een voordracht uit mijn werk. De door de gastgevers zelfgebakken koekjes waren een voorwaarde voor het slagen van zo'n dag.

Zwemlessen voor later, het Klimaatdichters-boek werd gedurende de lockdown aangeboden in een Pakhuis de Zwijger te Amsterdam, waar we met een zeer beperkt aantal dichters aanwezig mochten zijn en we onze medebondgenoten per zoom zouden ontmoeten.

In Roermond was Moya de Feyter, de initiatiefnemer, op 28 mei bij het kleine symposium van onze Zuidelijke Afdeling aanwezig. Liesbeth Vonhögen nam liefdevol mijn geplande inleiding op Moya's werk over, daar ik onverwacht een paar dagen eerder naar Zuid-Afrika zou vertrekken.

PEN Afrikaans, PEN Zuid-Afrika en PEN Nederland hadden vijf Afrikaanse auteurs en mij gekozen om een maand in Somerset-Oost te komen schrijven. En hier zit ik dan met vingerloze handschoentjes dit bericht aan de leden van de Zuidelijke Afdeling te tikken. Het is winter hier. De kamers zijn niet verwarmd, maar verder alles perfect, het inspirerende gezelschap en een elektrische deken voor de nacht. Morgen, hoorde ik zojuist, is er 12 uur geen stroom. We moeten onze zaken goed opgeladen hebben. Vandaag ben ik begonnen met het lezen van een veel geroemde roman van een der deelnemers, *The Wanderers* van Mphuthumi Ntabeni. Ik noem hem naar voorbeeld van de andere deelnemers Mpush. De tweede avond verliep even hilarisch en meeslepend als de voorafgaande. Heel Zuid-Afrika werd door de aanwezige auteurs belicht, bezongen en vooral het culturele beleid ernstig bekritiseerd. Onze verblijfplaats hier van de Jakes Gerwel-fundatie is een lichtend voorbeeld van hoe het wel kan. Ondertussen voedden we de open haard. Onze gitarist, die op Winternachten in Den Haag optrad, ontroert ons met zijn spel. Ik heb mijn wanten weer aangetrokken om verder te kunnen schrijven.

Overdag is het heerlijk onder de overvloedige zon en de schitterend aangelegde tuin met uitzicht op wit geplamuurde huizen en kerkjes tegen de Bosberg aanleunend. Sinaasappels en citroenen aan de bomen.

In 1994 tijdens de door het Fonds voor de Letteren bekostigde reis om de verkiezingen bij te wonen, die buiten verwachting vreedzaam verliepen, heb ik in het kunstmuseum van Pretoria het werk van Pippa Skotnes leren kennen, om het nooit te vergeten. In haar grafisch werk versmolt zij de huifkarren van de Boeren met de rituele voorwerpen van de Khoisan, de oorspronkelijke bewoners van Zuid-Afrika. Ik ontmoette Skotnes na een lange queeste nu eindelijk in Kaapstad. Mijn huidige schrijfdoel voor de residentie in Somerset-Oost wilde ik aan haar werk relateren.

Dit botsen en versmelten van culturen in de etsen van Skotnes verbeeldde in die tijd plots helder wat ik in Tanzania met woorden had geprobeerd uit te drukken. Deze verweving had ik enigszins weten te

verwerven door me het Swahili grammaticaal en gesproken eigen te maken. Het werd een handreiking naar de Tanzanianen en hun nationale taal. Mijn onderzoek naar de overgang van orale naar geschreven literatuur in een Swahili roman van de Tanzaniaan Kitereza deed me dicht bij de cultuur op het eiland Ukerewe komen, waar het verhaal zich afspeelt. Maar we zijn bijna drie decennia verder. Ik ben me er nog meer van bewust dat het diep verankerde prioriteitsgevoel van de blanke 'Afrikanen' ten opzicht van de medebewoners van dit Zuid-Afrika voorlopig niet is uit te vlakken en uit te wissen.

Grafisch werk van Pippa Skotnes [Foto: Emma Crebolder]

Overweldigend was het bezoek aan het in 2017 geopende Zeitz Mocaa museum voor Afrikaanse kunst. Het is gevestigd in een oude graansilo.

Ik bezocht twee dagen de oceaan bij Jeffrey's Bay en zag elke ochtend honderden dolfijnen voorbij zwemmen. Tijdens de tocht terug naar de residentie sprak ik met een journalist, die tien jaar in Ierland heeft gewoond. Zij is een veertiger en kent enkele Europese talen maar vindt het een schande dat zij geen enkele authentieke Afrikaanse taal heeft geleerd. Ze ontdekte dat het te maken heeft met het diepgewortelde vooroordeel ten opzichte van alles wat zwart Afrikaans is.

Vandaag een gezamenlijke klimtocht naar de watervallen van Bosberg ondernomen. Zelf niet werkelijk bezig met mijn kwetsbaarheid door leeftijd (1942) waren mijn tochtgenoten dat wel. Gelukkig voerde de gids mij door de gevaarlijke rivierbeddingen en kloven. 'Gestadig, gestadig' zei hij regelmatig: 'langzaam, langzaam'. Een journalist uit Kaapstad gleed wel helemaal het water in, maar zonder verdere schade.

Ik liep met de gids vooraan, toen hij iets opsnoof en zei dat er zich ergens aas moest bevinden. Even later zagen we mijn geliefde dier, de bosbok, dood in het water liggen. Ik had het majesteitelijke dier zo graag weer gezien, maar niet zo. Een laatste gevaarlijke klim van honderd meter liet ik vanwege deze gebeurtenis achterwege. En ik moet mijn bundel op 5 juli 2022 nog aan kunnen bieden...

Zuid-Afrika, Somerset-Oost, 24 juni 2022

Ans Veltman geridderd

Peter Altena

Op 7 maart van dit jaar reikte Hubert Bruls, de burgervader van Nijmegen, een koninklijke onderscheiding uit aan Ans Veltman-van den Bos. Dat deed hij uit naam van de koning, Ans werd bij die gelegenheid Ridder in de Orde van Oranje-Nassau. In toespraken werd duidelijk dat Ans Veltman in de voorbije jaren veel meer had gedaan dan het trouwhartig bijwonen van bijeenkomsten van de afdeling Zuid – al zullen de meeste leden van Zuid haar vooral daarvan kennen.

Diverse sprekers getuigden van Ans' tomeloze inzet en grote toewijding in de voorbije decennia. Zij was 28 jaar lerares Nederlands aan de Stedelijke Scholengemeenschap Nijmegen [SSGN] te Nijmegen, zij promoveerde in 2000 op een proefschrift over Petronella Moens en was na haar pensionering nog vele jaren actief als vrijwilligster op het Montessori College, een andere school in Nijmegen. Zij vervulde en vervult tevens een rol als mantelzorgster en is in haar familie een rots in de branding, iemand op wie nooit vergeefs een beroep wordt gedaan.

Bij die gelegenheid werd het aan mij gegund om Ans toe te spreken. De tekst van mijn praatje vindt de lezer hieronder.

Foto: Willemien Geboers

Beste, allerbeste Ans,

Sta mij toe op deze plaats in aanwezigheid van anderen, met wie je andere levens deelt en gedeeld hebt, je wetenschappelijk leven te bespreken. De gelijktijdigheid van al die met verve en inzet geleefde levens, als moeder, als echtgenote, als mantelzorger, als lerares, als vrijwilligster enz., verdient op zich al alle lof, maar omdat ik je ken en heb leren kennen als vakgenote beperk ik me tot je verdiensten als geleerde vrouw.

Die zijn niet gering. Naast elkaar staan ze op de boekenplank: je vuistdikke proefschrift over leven en werk van Petronella Moens (2000), van later datum een editie van haar utopische roman *Aardenburg* en een uiterst nauwgezette uitgave van Moens' album amicorum. De twee laatste boeken overigens in samenwerking met Jan de Vet, een van je promotoren. Na de publicatie van je grote Moensboek startte je een digitaal tijdschrift, jaarlijks verschijnend, onder de titel *Moensiana*. Een aantal jaren heb ik met jou de redactie gevoerd over dat blad en ik heb dankzij jou veel over Moens geleerd en ook graag over Moens geschreven.

Dat was op voorhand niet evident. Ik had namelijk niet veel zin in Petronella Moens. Ja, interessante vrouw, dat natuurlijk wel, maar er is zoveel achttiende eeuw waar ik meer lol in had. Dat was echter buiten jou gerekend. Zo'n tien jaar geleden, anderhalve dag na mijn eigen promotie, sprak ik Ans of liever sprak Ans mij toe en ze verplichtte me – nu het proefschrift klaar was en ik niets meer te doen had – om toe te treden tot het bestuur van de Stichting Moens. Aan een weigering viel niet te denken. Een flink aantal jaren beraamden we in de Javastraat of in de Nijmeegse UB plannen en onder leiding van Ans verschenen *Moensiana*. Schrijvenderwijs kreeg ik aardigheid in Petronella Moens en ik ontdekte dat Ans in haar Moensboek goddank niet het laatste woord had gesproken, dat er nog veel te onderzoeken was. Ik herlas je boek en vond in mijn exemplaar in de kantlijn allemaal streepjes, opmerkingen die duidelijk maakten dat Ans wel een monument voor Moens had opgericht, maar geen mausoleum. Petronella Moens is lang niet af of voltooid.

In Petronella Moens zag Ans niet enkel de slechtiende, maar vooral de feministe, de droomster van een betere wereld, de criticus van de slavernij, de aanhanger van vrijheid en gelijkheid en zusterschap, de moderne christen, de schrijfster van literatuur voor kinderen. In Petronella Moens vond je moderniteit en je eigen maatschappelijk engagement.

Op je website lopen jouw leven en dat van Petronella Moens met elkaar op. Wie meer wil weten over Petronella Moens ontmoet Ans en wie nieuwsgierig is naar Ans ontvangt Petronella Moens. Ik heb me er wel eens over verbaasd hoe je beide levens met elkaar liet vervloeien, maar het tekent de volledigheid van je inzet. Geen half werk! Als Petronella Moens niet had bestaan, had jij haar uitgevonden.

Dat je naast die drukke levens de tijd en energie gevonden hebt om die drie grote boeken en allerlei artikelen te schrijven, zonder daarvoor in de tijd vrijgesteld te zijn, dat getuigt van een arbeidsethos waarover slechts weinigen beschikken. En dat ik met een gewaagd woord als 'protestantse ethiek' wil kwalificeren. Ooit hoorde ik een hoogleraar van de toen Katholieke Universiteit mopperen op zijn studenten en promovendi. Ze stelden hem teleur omdat ze voortijds publicaties of promoties afblezen. Allemaal katholieken of ex-katholieken, luidde zijn vonnis. Nee, met protestantse studenten of promovendi had je nooit een probleem, die maakten hun werk af.

In een beroemd boek heeft de socioloog Max Weber de opvatting gelanceerd dat die protestantse ethiek aan de basis lag van het kapitalisme. Sparen en geld vergaren. Ik geloof niet dat jouw protestantse ethos, je onbaatzuchtige inzet als geleerde vrouw mikte op de vergaring van grote rijkdommen, maar wees ervan verzekerd dat je met je toewijding wel veel sociaal en cultureel kapitaal en menselijke waardering hebt vergaard en vandaag enigszins loon naar werken. Dat alles is welverdiend.

Tien jaar leven met Elise van Calcar

Annette Faber

Dinsdag 26 april 2022 ben ik gepromoveerd op een biografie over *Elise van Calcar*. Voor de redactie van deze nieuwsbrief was dit aanleiding om mij te vragen iets over mijn onderzoek te vertellen, een verzoek waar ik graag op inga. Leven en werk van deze tamelijk vergeten schrijfster, pedagoge, feministe en spiritualiste zijn nu vastgelegd in mijn boek *Elise van Calcar, 1822-1904. Een gedreven en begeistert leven*.

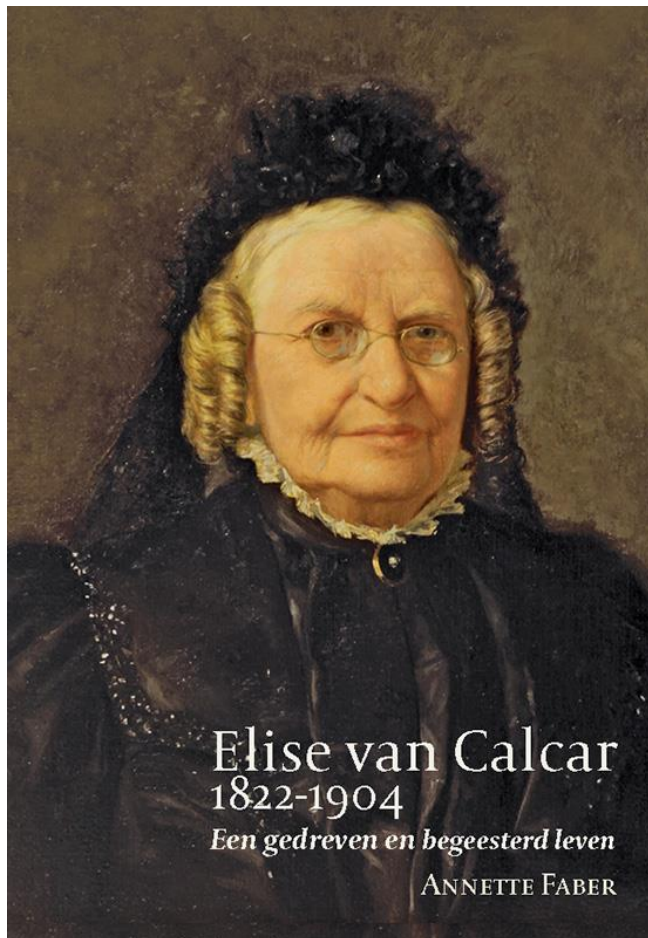
Waarom heb ik juist haar bestudeerd? Eigenlijk door een gelukkig toeval. Ik was al enige tijd op zoek naar een goed onderwerp voor mijn dissertatie; het moest iets negentiende-eeuws zijn en het moest over vrouwen gaan. En toen stuitte ik in het boek *Tussen salon en souterrain* van Greddy Huisman over gouvernantes in Nederland op de persoon van Elise van Calcar: zij had ook een paar jaar als gouvernante gewerkt en in haar eerste roman *Hermine* (1850) is een gouvernante de hoofdpersoon. Ik was verbaasd dat ik die naam helemaal niet kende en ging op onderzoek uit.

Ik bleek twee voorgangers te hebben: ter ere van Elise van Calcars honderdste geboortedag verscheen er een dun boekje van ds. M. Beversluis en een duizend pagina's tellende zware pil van J.H. Sikemeier; beide auteurs waren vurige aanhangers van haar spiritualistische opvattingen. Sikemeier had in 1905 op zich genomen om op verzoek van de executeur-testamentair het archief van Elise van Calcar te ordenen. Het resultaat was een dik boek, uiterst onsystematisch en vooral hagiografisch. Hij zag kans om in al die pagina's over de toch niet altijd gemakkelijke Elise van Calcar slechts één kritische opmerking te maken: zij had misschien niet altijd de gave het juiste personeel aan te nemen, een opmerking die hij ogenblikkelijk weer afzwakte door te vermelden dat het een eigenschap was die ze met Napoleon gemeen had. Maar Sikemeier is een eeuw lang wel – tamelijk onkritisch – gebruikt door iedereen die wat meer over Elise van Calcar moest weten. Prof. G. Kalff vermeldt in het voorwoord daarvan dat hij meer dan eens tevergeefs geprobeerd had een promovenda (!) voor haar te interesseren. Ik besloot die promovenda dan maar te worden.

Op het moment dat ik begon – dat was in 2012 – was de digitalisering van historisch materiaal in volle gang. Google Books had al een aantal romans en andere geschriften van Elise van Calcar gedigitaliseerd; de rest volgde zoetjesaan. Delpher was nog alleen in een bètaversie beschikbaar, maar ook dat verbeterde snel. WorldCat en andere catalogi hielpen me aan brieven en teksten. Het Literatuurmuseum (toen nog Letterkundig Museum) had haar brieven gecatalogiseerd en bleek een twintigtal ongecatalogiseerde archiefbakken met materiaal te bezitten. Die bakken bevatten allerlei materiaal dat ooit door Sikemeier bewaard was. Een tijdlang ben ik bijna wekelijks ter plaatse bezig geweest brieven van en aan Elise van Calcar te ontcijferen, want aanvankelijk werd fotograferen ervan niet op prijs gesteld.

Na een paar jaar kreeg ik een belangrijk bericht. Bij een opruiming waren vijf mappen van 60 bij 80 cm tevoorschijn gekomen, met daarin grote kartonnen platen, door Sikemeier volgeplakt met originele brieven, documenten, brochures, krantenknipsels en overgeschreven teksten. Ca. 130 platen betroffen Elise van Calcar. Het materiaal was een goudmijn voor mij als biograaf, maar een ramp om te gebruiken: over elkaar geplakte brieven, loslatend plakband, knappende touwtjes en roestige nietjes. Inmiddels had ik ontdekt dat een map, in het bezit van het vrouwenarchief Atria in Amsterdam, een zesde in die serie was. Wat later kwamen er ook nog dozen boeken boven tafel, voornamelijk uit het bezit van Elise van Calcar, en ook daarin zaten originele brieven verstopt. Sikemeier was een tekenleraar, geen historicus of archivaris. Dit was zijn manier om te ordenen en

we zullen nooit weten wat hij allemaal heeft weggedaan. Aan het einde van mijn onderzoek bleek het Oud Archief Wassenaar ook nog een doosje Elise van Calcar te bezitten.

Het onderzoek naar de historische bronnen over Elise van Calcar was fascinerend en heeft me geen moment verveeld. Ik heb – tegen mijn verwachting in – ook plezier gehad aan het schrijven, waarbij het soms een hele puzzel was al dat materiaal zo te ordenen dat de vier levensterreinen waarop Elise van Calcar een belangrijke rol heeft gespeeld afgewogen en vooral in samenhang aan de orde kwamen. Mijn onderzoeksvraag was daarbij: *Op welke manieren heeft Elise van Calcar (1822-1904) in haar leven en werk een betekenisvolle plaats verworven op het terrein van letterkunde, onderwijs, feminisme en spiritualisme in Nederland?* Het beantwoorden van die vraag bleek driedelig te zijn.

Het schrijven was haar belangrijkste wapen. Ze begon daarmee als jonge gouvernante en ze is niet meer gestopt. Op haar laatste ziekbed maakte ze op een envelop nog aantekeningen voor een nog onvoltooid boek. Ze schreef romans, beschouwend werk, kinderboeken, bijdragen voor tijdschriften en leverde geregeld vertalingen af. Ook lukte het haar niet minder dan vier keer een eigen tijdschrift te lanceren. De eerste drie hadden weinig succes; alleen het laatste *Op de Grenzen van Twee Werelden* hield het 29 jaargangen vol. Daarnaast was ze een echte onderwijzeres: altijd bezig anderen iets van haar overtuiging bij te brengen, waarbij ze niet was gediend van tegenspraak. En ten slotte: ze was een echte netwerker. Vanaf het begin van haar carrière onderhield ze mondelinge of schriftelijke connecties met bekende Nederlanders die haar van dienst konden zijn. Ik heb wel eens gekscherend gezegd dat zij met iedereen die in haar tijd van belang was brieven heeft uitgewisseld of ruzie heeft gemaakt.

Elise van Calcar heeft – met succes – haar hele leven geprobeerd de grenzen van wat voor vrouwen uit de ontwikkelde, maar niet welgestelde burgerij mogelijk was op te rekken zonder de volgens haar heersende fatsoensnormen te overschrijden. Zo hield ze als eerste vrouw in Nederland lezingen, in het openbaar én tegen betaling. Ze schrok er niet voor terug bekende Nederlanders in de krant of in haar eigen tijdschrift de les te lezen. Jacob van Lennep kapittelde ze in 1862 in de krant over het feit dat hij geen tijd meer wilde besteden aan kopij die hem ongevraagd werd toegezonden. In 1889 pakte ze Abraham Kuyper aan over de manier waarop hij zijn volgelingen voorlichtte over het leven in het hiernamaals: *‘Vermete! Wie heeft u zulke afgrijselijke en wreede leugens geopenbaard! Ziedaar, de wrange vrucht van het zieldoodende, mensch onteerende en godslasterlijke Calvinisme!’* ... *‘Dat kan alleen een doleerende doen.’*

Elise van Calcar had zoals ieder mens haar beperkingen: ze kon slecht samenwerken; plannen en organiseren waren niet haar sterkste kanten en van de financiële consequenties van haar plannen had ze soms geen idee.

Na haar dood raakte ze al gauw vergeten: haar romans waren te ouderwets en te belerend voor de Tachtigers, haar aandacht voor het fröbelonderwijs was door anderen overgenomen, in haar feminisme werd ze door radicalere vrouwen voorbijgestreefd en haar spiritistische volgelingen bleven zonder organisatie achter.

Elise van Calcar (1822-1904). Een gedreven en begeesterd leven.

Uitgeverij Verloren, € 45,- ISBN 9789087049942

<https://verloren.nl/Webshop/Detail/catid/151/eid/50024/elise-van-calcar-1822-1904>

Aandacht voor stad en streek

In tal van steden en grotere dorpen zijn historische verenigingen actief. In hun jaarboeken komen soms ook literair-historische en taalkundige onderwerpen aan bod. Het is jammer dat deze bijdragen vaak geen groter bereik hebben dan de eigen kring, terwijl ze interessant kunnen zijn voor een breder publiek.

De rubriek ‘Aandacht voor stad en regio’ biedt u als lid de gelegenheid om de andere leden te informeren over een stedelijke of regionaal historisch jaarboek, of om een eigen bijdrage daarin onder de aandacht te brengen. Deze keer:

HISTORISCH JAARBOEK VOOR HET LAND VAN ZWENTIBOLD, historiografisch podium voor de Westelijke Mijnstreek

Guus Janssen

In de jaren zeventig resulteerde een toenemende belangstelling voor de geschiedenis in het verschijnen van tal van gelegenheidspublicaties. Diverse toenmalige gemeenten achtten zichzelf wel een historische monografie waard (Sittard 1971, Born 1978, Urmond 1978, Roosteren 1980) en fotoboekjes met als titel *Oude Ansichten of Kent U ze nog?* vonden gretig aftrek. In Sittard verscheen een hele reeks publicaties onder de vlag van de plaatselijke VVV. De in deze laatste reeks uitgegeven

boeken *Uit Sittards Verleden* van Tam Jonkergouw inspireerden in 1980 de initiatiefnemers van het Historisch Jaarboek om te komen tot een jaarlijkse bundeling van opstellen over het Land van Zwentibold. Archivaris Nic Eussen en museumconservator Gus Roebroek ondersteunden deze ontwikkeling van ganser harte. De aanvankelijk vierkoppige redactie werd in de loop van de tijd allengs uitgebreid, zeker toen eind jaren tachtig de activiteit in met name het archief behoorlijk toenam. Ook het werkterrein werd duidelijker afgebakend. In 1984 werd dit omschreven als de regio waarin de plaatsen met de legendarische schenking van koning Zwentibold (870-900) geassocieerd konden worden: de toenmalige gemeenten Stein, Beek, Geleen, Sittard, Born en Susteren. Nadien is ook de gemeente Schinnen toegevoegd om de koppeling met de Westelijke Mijnstreek te completeren.

Bij het samenstellen van de circa 200 pagina's tellende jaarboeken werd door de redactie goed gelet op de spreiding van de artikelen in tijd, onderwerpen en ruimte. Vaste rubrieken ontstonden: een jaarkroniek, een bibliografisch overzicht, personalia, archeologische kronieken. Uitgangspunt was en is nog steeds de wetenschappelijke betrouwbaarheid (vermelding van bronnen) gekoppeld aan toegankelijkheid en leesbaarheid voor een breder geïnteresseerd publiek. Zo zagen in 42 jaar meer dan 8000 pagina's met historisch waardevolle informatie het licht, voor velen een bron van leesplezier, maar voor onderzoekers ook een reeks van bouwstenen voor de geschiedschrijving van deze streek. Een overzicht van de verschenen artikelen is gepubliceerd op de website van de Federatie Historie Sittard-Geleen-Born: <https://www.historiesittard.nl> (jaarboek: https://www.historiesittard-geleen-born.nl/typo3_src-8.7.9/index.php?id=137). Daarnaast werden er na tien en twintig jaargangen ook indices uitgegeven. De volledige teksten van de edities tot en met 1998 zijn via books.google.com te raadplegen.

Vanaf de eerste uitgave is met regelmaat aandacht besteed aan taal- en letterkunde. De taalkunde bleef veelal beperkt tot een studie van toponiemen. Vanaf 2007 werd op initiatief van het Jaarboek een Zwentibold-dichter aangesteld, momenteel voor een periode van vijf jaar. Sindsdien zijn in het Jaarboek diverse gedichten in het Nederlands en in het Limburgs dialect opgenomen. We geven hier een overzicht van de overige bijdragen over taal- en letterkunde in het Jaarboek. Daarbij zij vermeld, dat veel informatie over de literatuur van Sittard en omstreken te vinden is in *Sittardse Cultuurdragers 1299-1999*, Sittard 1999 (uitgave Prof. Dr. Timmersstichting Sittard).

Prof. Dr. J.J.M. Timmers, 'Felix Rutten in Rome' (1980, p. 29-34).

A.M.P.P. Janssen, 'Pieter Ecrevisse en de klassieke Oudheid' (1981, p. 83-100).

Prof. Dr. J.J.M. Timmers, 'Susteren en zijn 11de-eeuwse evangeliarium' (1984, p. 7-17).

P.J.A. Nissen, 'Signalen uit een verborgen leven; De Sittardse dichteres Céline Klinkenbergh (1890-1976)' (1989, p. 103-123).

G. Roebroek, 'Biejein gezeumert - bijeen geraapt' (spreuken en zegswijzen) (1990, p. 7-15).

A.M.P.P. Janssen, 'Toneelopvoeringen bij de Sittardse dominicanen' (1990, p. 16-25).

A.M.P.P. Janssen, 'Christianus, een vijftiende-eeuwse schrijver uit Sittard' (1990, p. 158-160).

Dr. P.J.A. Nissen, 'Dichterschap als dienstbaarheid: de priester-dichter René Klinkenbergh (1886-1973)' (1992, p. 54-72).

Dr. J. Schaeken, 'Over de herkomst van de naam Zwentibold' (1992, p. 152-154).

J.M.E. Vleeshouwers, 'Jacques Schreurs en zijn relaties met de wereld van literatuur en beeldende kunst' (1993, p. 94-114).

J. Oremus, 'Psalmen en chronogrammen' (1993, p. 172-173).

F.H.G. Engelen, 'Gerard Mercator en Gangelt' (1995, p. 114-121).

A.M.P.P. Janssen, 'Zwentibold, historie en fictie' (1997, p. 70-85).

A. Jacobs, 'Jacques Schreurs msc en Louis Tijssen, de 'heilige' deken van Sittard' (1998, p. 17-30).

Lou Spronck, 'Over de inventaris van de collectie Felix Rutten' (2001, p. 111-113).

Jacques Aussems, 'Een poëtische kijk op de actualiteit. De Zwentibolddichter' (2007, p. 167- 176).

Lei Limpens, 'Matthias Sittardus (1522-1566), humanist' (2008, p. 23-30).

Lei Limpens, 'Zestig jaar 'Willy Dols, Sittardse diftongering'. Perikelen rond de publicatie' (2013, p. 141-146).

Paul Mennens, 'Het was drukker in Beek. De geschiedenis van de Beekse drukkerijen' (2015, p. 45-63).

Harry Strijkers, 'Stichting Charles Beltjens Sittard (1987-2017), na dertig jaar boeken uitgeven over stad en streek nu ook geschiedenis' (2017, p. 193-204).

A.M.P.P. (Guus) Janssen, 'Een grafgedicht uit Born-Sittard voor Willem de Rijke (1592)' (2019, p. 86-88).

Pieter Ecrevisse (Obbicht, 1804 – Eeklo, 1879) is een van de auteurs aan wie in het *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold* een artikel is gewijd. Toen Limburg ten oosten van de Maas in 1839 bij Nederland werd gevoegd, vestigde Ecrevisse zich in België. Hij was niet de eerste schrijver uit (Nederlands-)Limburg die naar België trok. De Maastrichtenaren Theodoor Weustenraad en André van Hasselt deden dat in 1830 resp. 1833. Jan Michiel Dautzenberg uit Heerlen was er al vóór de Belgische Opstand werkzaam.

Guus Janssen is voorzitter van het Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold

De Maaslandse migratie naar Hollandse steden (ca. 1725 - ca. 1850)

Een sociaalhistorisch onderzoek

Ad Welschen

Er zullen wellicht lezers zijn die zich afvragen wat ik specifiek met de streek van Sittard heb. Was ik niet een Brabander, een Bredanaar om precies te zijn? Jazeker, en dat heb ik nooit onder stoelen of banken gestoken. Minder bekend zal het zeker zijn dat mijn familie eigenlijk uit Rotterdam komt; mijn beide ouders kwamen daar vandaan en nog generaties voor hen hadden daar verbleven. Wie echter wat meer weet van de geschiedenis van Rotterdam zal er zich van bewust zijn dat het Rotterdammerschap maar een zeer betrekkelijk gegeven is. De stad heeft haar groei vanaf de zestiende eeuw voor een groot deel te danken aan een constante instroom van immigranten, en daarnaast aan de annexatie van vele randgemeenten. De echte Rotterdammer komt van buiten, wordt wel gezegd.

In 1573 had de stad ongeveer 10.000 inwoners, tegen het einde van de zeventiende eeuw al 50.000. Een nieuwe groeiversnelling trad pas weer op in de eerste decennia na Napoleon: de bevolking steeg van 55.000 in 1811 tot bijna 80.000 in 1840. Twintig jaar later was de mijlpaal van 100.000 al ruim gepasseerd. Tussen 1880 en 1900 verdubbelde de bevolking snel van 160.000 naar 320.000, een toename sedert 1850 met niet minder dan 250 procent. In 1920 bedroeg de bevolking zelfs al iets boven de 500.000 inwoners, en in onze tijd ruim 650.000, een verdubbeling sinds 1900.

Millen en Elen als Maaslandse stamoornden

Mijn betovergrootouders Reinier Welschen en Eva Coenen waren in mijn voorgeslacht nieuwkomers in Rotterdam. Zij trouwden aldaar in 1836. Maar waar kwamen zij vandaan? Tot mijn verrassing was mijn Rotterdamse stamvader pas rond 1830 gearriveerd in de Maasstad, die toen nog van bescheiden omvang was en 72.000 inwoners telde. Groter nog was mijn verbazing toen bleek dat deze Reinier Welschen (Millen [D], 1801 – Rotterdam, 1871) afkomstig was uit een nogal nietig, mij toen nog totaal onbekend Duits grensplaatsje, vlak tegen de noordoostelijke kant van Sittard gelegen. In 1830 was het Pruisisch grondgebied, maar het was in feite even Limburgs als de nu Nederlandse, maar eeuwenlang Gulikse plaatsen als Susteren, Sittard, Born en Urmond en Grevenbicht, die zich tezamen, met nog enkele andere plaatsen in de buurt van de Graetheide, ook wel tooien met de fraaie naam *Land van Zwentibold*. Het gebied rond Susteren, Sittard en Born vormt daar de noordelijke helft van.

Met dit predicaat wordt wel wat hoog en ook nogal ver teruggeslagen, want de late Karolinger Zwentibold mocht maar vijf jaar (van 895 tot 899) over zijn niet geringe Lotharingse koninkrijk regeren. Het was ook niet exclusief deze regio rond Born en Sittard, die zich in zijn aandacht had mogen verheugen. Het was echter juist in deze streek, niet ver van de Maas, dat Zwentibold het leven liet in een strijd met rivaliserende en tegen hem samenspannende opstandige edelen, op dit punt enigszins te vergelijken met het lot van graaf Floris V drie eeuwen later in Holland. Nog weer later in de middeleeuwen werd de streek bij Born en Sittard Guliks. Niets wees er toen op dat zij in 1839 de sluitsteen zou worden van de nieuw gecreëerde Nederlandse provincie Limburg.

We zouden hier ook wel mogen spreken van het 'Land van Sittard'. Binnen dat gebied vormt het abdijstadje Susteren het centrum van de verering van Zwentibold, van zijn vrouw en van hun heilige dochters. Zo is Zwentibold komen te staan voor een specifiek Limburgse traditie. Dat zijn allemaal verhalen apart.

Nog twee bruikbare benamingen voor het 'Land van Sittard' lijken mij *Guliks land van Limburg* of *Guliks Maasland*. De regio Sittard omvatte van oudsher de plaatsen Berg-Urmond, Born, Grevenbicht, Limbricht, Munstergeleen, Nieuwstadt, Sittard, Stein en Susteren. Deze begrenzing ging grotendeels terug op de ambten Born en Millen van het oude hertogdom Gulik. Dit gezamenlijke gebiedje vormde vanaf 1423 een soort corridor, een Gulikse uitloper naar de Maas bij Urmond. Door dit Gulikse territorium liep een belangrijke middeleeuwse route van Stokkem (een van de 'Goede Steden' van het prinsbisdom Luik, ter hoogte van Millen op de westelijke Maasoever gelegen) via Grevenbicht, Born en Sittard naar Gulik.¹ Deze landweg was destijds een lokale levensader naar en van het Westen. Maar richting Holland was uiteraard nog belangrijker de rivier de Maas, de ruggengraat van het huidige Limburg, die Maastricht al van oudsher verbindt met de rest van Nederland.

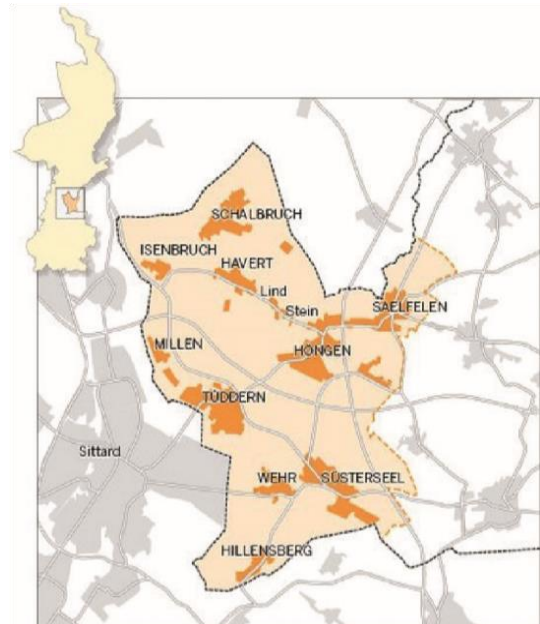

Afb. 1: Kasteel Millen aan de Rode Beek, in de Codex Welser: *Historisch-topographische Beschreibung des Fürstentums Jülich*, een cartografische landbeschrijving uit de tweede helft van de achttiende eeuw. De auteur J. F. von Welser toont daarin kaarten en stadsgezichten uit het hertogdom Gulik van rond 1720. [Bron: Severin Corsten, 'Herrensitze des Kreises Heinsberg im Codex Welser', in: *Heimatkalendar des Kreises Heinsberg* 1975, 96-106]

Mijn voorvader Reinier verkoos ongetwijfeld die route, stroomafwaarts naar de eindbestemming van de Maas. Dat Rotterdam was niet alleen relatief ver weg, maar lag ook in een onmiskenbaar anders geaard buitenland. Hoe was hij, een eenvoudige jongeman van het Maaslandse platteland, op het plan gekomen om in dat verre Rotterdam zijn heil te zoeken? Zijn ook nog maart kort tevoren in hetzelfde in Rotterdam terechtgekomen toekomstige echtgenote Maria Eva Coenen (Elen, 1810 – Rotterdam, 1891), was wel heel toevallig uit globaal dezelfde regio afkomstig, maar dan net van de andere kant van de Maas, en wel uit het dorpje Elen, tussen Maaseik en Stokkem gelegen, in het huidige Belgisch-Limburg, dat tot 1794 geressorteed had onder het prinsbisdom Luik. Een zeer

¹ Guus Peters, Tussen Maas en Graetheide, deel 8: 'De Romeinse weg op de rechteroever en de Maasbahne', <https://elsloo.info/historie-maaskant>.

interessante coïncidentie. Zij was op het oog een Belgische, zouden wij nu zeggen, uit het *Luikerland*, zoals Reinier toen op het oog een Pruis was, uit het *Gulikerland*. Maar dat waren louter formalistische stempels. Zij waren in feite puur Limburgse streekgenoten, *Maaslanders* liever gezegd.

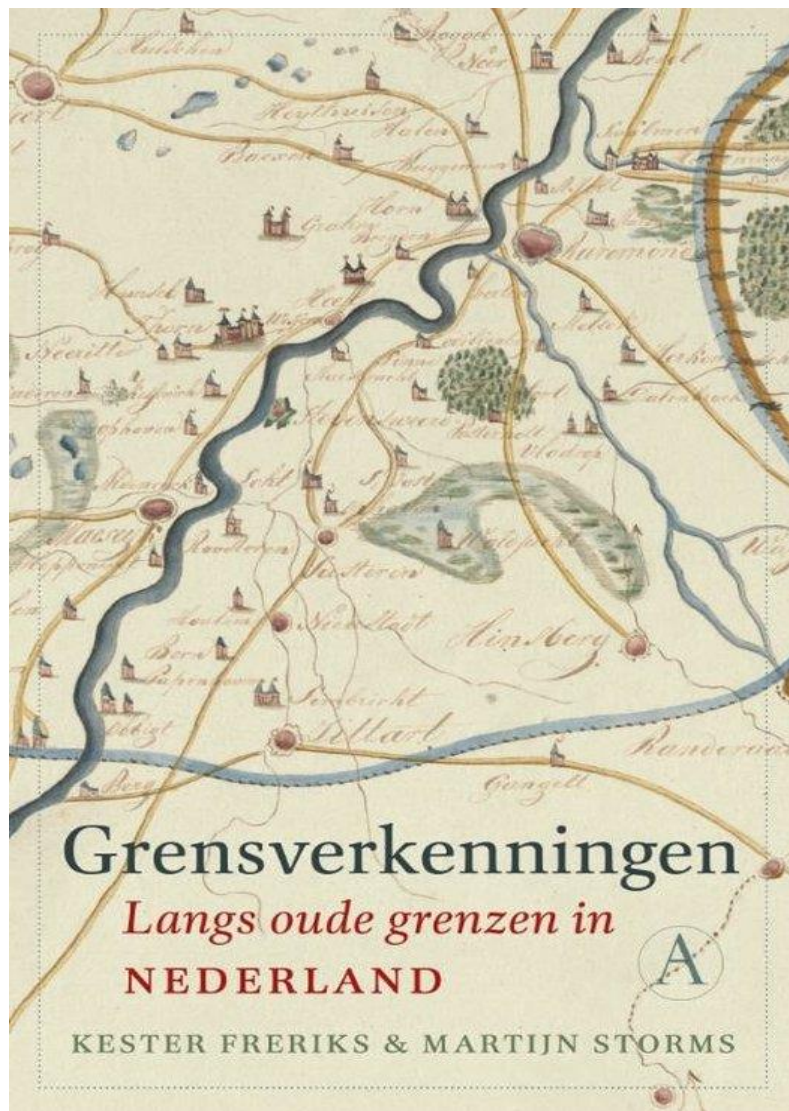
Afb. 2: Kaartje links: De geografische 'flessenhals' van Limburg. Ter hoogte van Susteren is links van de Maas in Belgisch Limburg het kerkdorp Elen aangegeven, terwijl Millen rechts van de Rode Beek op Duits grondgebied ligt, ter hoogte van Born. Deze bescheiden kerkdorpjes waren de respectieve stamoornden van (twee van) mijn betovergrootouders, die als Maaslandse migranten in 1836 te Rotterdam zijn getrouwd. [Kaartje: Wikimedia Commons, uitsnede uit de kaart van het landdekenaat Susteren; bron: 'De kerkelijke indeling omstreeks 1550, tevens kloosterkaart', door S. Muller Hzn e.a. (H 9 & 9a), in: A.A. Beekman, *Geschiedkundige atlas van Nederland*, uitgegeven in 1913- 1938 door Martinus Nijhoff te Den Haag.]

Kaartje rechts: De gemeente Selfkant anno nu. Met een groot contingent Nederlanders (meer dan ¼ van de bevolking van iets meer dan 10.000 zielen) vormt Selfkant tegenwoordig een beetje de achtertuin van Sittard. [Kaartje: www.limburger.nl, 8-3-2019.]

Hier liet zich dezelfde vraag stellen: hoe was zij, een eenvoudige jongedochter van het Maaslandse platteland, op haar beurt op het idee gekomen om in dat verre Rotterdam haar heil te zoeken? Beiden waren geboren in de Franse Tijd en onder Franse overheersing, hij in 1801 in het *departement van de Roer*, zij in 1810 in het *departement van de Nedermaas*. Interessante historische, maar weinig wezenlijk onderscheidende details. Dit nieuwbakken Rotterdamse echtpaar had voorheen in het Maasland, geheel onwetend van elkaars bestaan, amper acht kilometer van elkander gewoond, op loopafstand eigenlijk, alleen was daar in 1815 een uiterst smalle strook Nederlands grondgebied tussen gekomen. Beiden spraken ze nauw verwante Limburgs dialecten. Wonderlijker had het toch allemaal niet gauw gekund. Deze constellatie vroeg, om niet te zeggen *schreeuwde*, om een nader onderzoek, en zo mogelijk diepere, onderliggende verklaringen. Deze taak heb ik sinds enkele decennia op me genomen, maar dat dit een zo rijkelijk lonende onderneming zou worden had ik, toen ik met het onderzoek begon, nooit kunnen bevroeden.

Een migrantenstroom uit de Maasvallei

Vanuit dit voor mij destijds minieme houvast ben ik grootschalige naspeuringen gaan doen. De resultaten hebben mijzelf en intussen ook vele lezers verbaasd. Er wordt een tot dusver onbekend hoofdstuk van de Limburgse geschiedenis geschreven. Uit tal van Limburgse dorpjes aan de Maas (of niet al te ver daarvan) en in aanzienlijken getale, blijken gedurende ruim meer dan een eeuw verrassend veel jonge mannen en vrouwen huis en haard verlaten te hebben om een beter bestaan te zoeken in Hollandse steden als Rotterdam, Gouda, Leiden en Heemstede en omgeving. De contouren en de spreiding ervan in kaart brengen was het eerste doel van mijn onderzoek. Vanaf ca. 1725 vormde zich een steeds bredere beweging vanuit de Maasvallei tussen Stein en Thorn en verder Maasafwaarts via Grathem en Wessum tot aan Beesel (tussen Roermond en Venlo). Er was een zijwaartse uitloper in het zuiden, van Obbicht over Born naar Nieuwstadt (bij Millen), en een bredere in het noorden, van Nederweert naar Heythuysen en Roggel. De grenzen liepen in het westen lichtjes over in de rand van Belgisch-Limburg (Meeswijk, Elen, Kessenich) en zuidoost Noord-Brabant (Somerens, Maarheeze). Geheel toevallig wordt dit gebied, zij het zeer schematisch en topografisch tamelijk primitief, maar in zijn bereik heel representatief weergegeven op onderstaande historische kaart, die de omslag van een nieuw boek van Kester Freriks en Martijn Storms (2022) siert.

Afb. 3: *Contouren en de spreiding van de Maaslandse migratiezone*. Het migratiegebied wordt toevallig vrij compleet in beeld gebracht op een historische kaart uit de collectie Bodel Nijenhuis. Bovenaan vinden we (van links naar rechts) Weert, Hulsen (een buurtschap van Nederweert), Roggel en Beesel. Maasopwaarts zien we op de westelijke oever onder meer Horn en Wessem, en verder zuidwaarts langs de huidige Belgische gewestweg N78 via Kessenich, Maaseik, Elen (ter hoogte van Holtum), Stokkem en Meeswijk. Onderaan loopt de begrenzing langs de Bergerweg (1771-1774), die van Urmond en Berg via Sittard naar Gangelt en verder oostwaarts liep. Aan de oostzijde van de Maas loopt de kernzone van Roosteren naar Grevenbicht, Obbicht, Buchten, Born, Berg, Urmond, Guttecoven, Limbricht en Nieuwstadt, maar niet zuidelijker dan Stein en Krawinkel (Geleen).²

Anderhalve eeuw lang vertrokken uit deze regio jonge Limburgse migranten naar Holland. Deze migratiebeweging was niet van buitenaf of van hogerop georkestreerd, maar volgde een streekmatige trend vanuit kleine plaatsjes langs de Maas en op het Midden-Limburgse platteland. Het was kennelijk een lonende onderneming. Deze veelal nog jonge werkkrachten wisten precies hoe zij daar in Holland aan de kost konden komen. Vrouwen begonnen er vaak als dienstmeid of werkbode, mannen onder meer in het laagdrempelige werk in de jeneverbranderijen, vooral te Schiedam en Rotterdam. Ze vonden meestal opvallend gemakkelijk een huwelijkspartner met een eveneens Limburgse achtergrond. Hier gold duidelijk 'soort zoekt soort'. In getrouwde staat kozen ze heel vaak specifiek voor één bepaald, voor mannen en vrouwen beide toegankelijk beroep, namelijk dat van de klerenblekerij en -wasserij. Dat was althans in alle vier de door mij onderzochte plaatsen het geval. Limburgers domineerden daar de branche, maar waarom nu juist dat vak, en hoe ging dat in zijn werk?

Een eigen plaats in de stadseconomie

Het blekersambacht was ten dele voortgekomen uit de meer industriële tak van de linnen- en garenblekerij, waar ruwe stoffen werden gebleekt voor ze ambachtelijk verder werden bewerkt. Deze blekerijen waren vaak grootschalig en hadden veel personeel nodig. Dat was seizoensarbeid, afhankelijk als het onder meer was van zonlicht. Toen deze tak aan het einde van de achttiende eeuw in verval raakte door de concurrentie van andere soorten textielfabricage, schakelden veel blekers over op de meestal kleinschaliger klederwasserij, waarbij het bleken ook een rol speelde. Trekwerkers uit de grensgewesten waren met het blekersbedrijf in Holland al sinds de zestiende eeuw bekend en vertrouwd. De veranderingen in de branche brachten met zich mee dat migranten nu kansen kregen als nieuwe, vaste vestigers in diverse steden binnen het gewest waar ze van oudsher vooral als seizoensgebonden trekwerkers waren aangetreden. De blekerijen lagen doorgaans geconcentreerd aan de buitenranden van de stad. De overgang van het rurale bestaan in het gewest of land van herkomst naar de stedelijke dynamiek was daar minder groot. Het ambacht zou misschien ook wel semi-agrarische handarbeid genoemd kunnen worden. Ook geheel ongeschoolden konden hier als nieuwkomers aan de slag.

² Johannes Tiberius Bodel Nijenhuis (1797-1872) was een uitgever en kaartenverzamelaar te Leiden. Hij bracht de grootste particuliere kaartverzameling uit de negentiende eeuw samen, en is naamgever van de zeer omvangrijke Collectie Bodel Nijenhuis in de Universiteitsbibliotheek Leiden. Deze cartografische en topografische collectie omvat ca. 50.000 kaarten, 300 atlanten en 22.000 topografische prenten en tekeningen. Bodel Nijenhuis was voorts tussen 1839 en 1861 secretaris van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. Het boek *Grensverkenningen. Langs oude grenzen in Nederland* (door Kester Freriks en Martijn Storm; Atheneum 2022) bevat een thematische keuze uit de Collectie Bodel Nijenhuis.

In het bescheiden Rotterdam van 1838 waren niet minder dan 32 van zulke bedrijven, alle getooid met fraaie namen. Mijn voorouders Welschen-Coenen stapten zo ook direct na hun huwelijk samen in deze branche. Zij runden in hun verdere loopbaan op vijf achtereenvolgende adressen aan de drie Rotterdamse singels een vijftal blekerijen: *De Paauw*, *Het Wapen van Rotterdam*, *De Gouds- en Palmbloem*, *De Groene Meiboom* en *De Volle Maan*. Onder hun personeel bevonden zich steeds ook (maar niet uitsluitend) medemigranten. De bedrijven rouleerden nogal van eigenaar of beheerder, de blekers vormden een eigen netwerk dat ook weer in hoofdzaak Limburgs gestempeld was. Soms gingen bedrijven van vader op zoon over. Niet zelden trouwens namen eerst weduwen de zaak nog waar. Dat was ook het geval bij mijn voorouders, zij het niet dramatisch. Reinier stierf op 70-jarige leeftijd, toen Eva 60 was. Zij zette nog vijf jaar de zaak voort en werd nog 81 jaar. In mijn familie was het blekersvak slechts een zaak van de eerste generatie, een instrumentele fase; geen van de vijf volwassen geworden zoons trad in hetzelfde beroep, evenmin als de enige volwassen geworden dochter. Zij klommen wel al meteen een treetje hoger op de maatschappelijke ladder.

Van Limburgse migratie tot Limburgse expansie: het wasserijbedrijf te Gouda

Met dit onderzoek is tot zover allereerst een particulier doel gediend. Uitgangspunt waren de volgende vragen: wanneer, hoe en vanwaar waren mijn naamgevende voorouders in Rotterdam terechtgekomen? Dat wist ik nu tamelijk precies. Mijn voorvader Reinier is waarschijnlijk in 1830 en vermoedelijk op eigen gelegenheid uit het voorheen Gulikse Millen naar Rotterdam getogen. Mijn voormoeder Eva uit het voorheen Luikse Elen was daar waarschijnlijk al wat eerder aangekomen, en had te Rotterdam een steunpunt bij haar oudere halfbroer Jan Michiel Coenen, die tussen haakjes ook een voorvader zou worden van Godfried Bomans (Godfrieds grootvader Jan Michiel Bomans is naar hem vernoemd). Reinier was nog brandersknecht toen Eva en hij in 1835 hun huwelijk beraamden, waarna ze beiden in de blekerij zouden stappen. Reinier was 35 jaar en Eva 26, negen jaar verschil, een interessant gegeven. Ze konden alleszins 'rijp' geacht worden. Vele migranten liepen elkaar op jongere leeftijd in de armen. Uiteraard valt er nog van alles te onderzoeken over hun levensloop en wederwaardigheden voor en na hun huwelijk. Dat is meer voer voor genealogen en familiehistorici. Maar er waren ook vragen die casus-overstijgend waren. Het was een bijzondere ontdekking dat ik zo de achtergronden heb kunnen vinden van de grote stap naar Holland die mijn voorouders vanuit het Limburgse hebben gezet. Het is een opzienbarend gegeven, dat zij typische exponenten waren van een grote sociaalhistorische beweging, een migratiestroom van anderhalve eeuw uit de Limburgse gewesten naar wat wij nu de Randstad noemen. Mijn voorouders participeerden eenvoudig in een massaal gebaand patroon, een groot hoofdstuk uit de moderne Limburgse geschiedenis, dat wonderlijk genoeg in Limburg en daarbuiten zo goed als onbekend is gebleven en waarover ik geen noemenswaardige literatuur heb kunnen vinden, behalve hier of daar enige terloopse of meer anekdotische opmerkingen.

De interessantste en meest aansprekende migratie-casussen bij dit onderzoek waren eigenlijk te vinden in een plaats waar men dat minder zou zoeken dan in Rotterdam, namelijk Gouda. Deze historische provinciestad is ontstaan op de plaats waar de rivier de Gouwe uitmondt in de Hollandse IJssel. De Gouwe zorgde voor de afvoer van water uit het veengebied tussen de Hollandsche IJssel en de Oude Rijn. In deze naar verhouding kleine stad was de blekerij van oudsher sterk ontwikkeld. In 1750 telde Gouda ca. 20.000 inwoners, waarna het inwonertal in de halve eeuw daarna sterk terugliep, tot ongeveer 15.000 inwoners in 1770, en aan het begin van de Bataafse tijd (1795) tot minder dan 12.000. Gouda startte de negentiende eeuw op het dieptepunt van zo'n 11.000 inwoners. Halverwege de eeuw was dit aantal heel langzaam pas weer aangegroeid tot ongeveer 14.000, nog altijd veel minder dan een eeuw daarvoor. Door diverse oorzaken was de malaise van de Franse tijd en de decennia erna hier nog veel sterker dan elders in Holland. En toch werd de stad in die economisch zwakke periode een concentratiepunt voor Limburgse migranten uit een flinke middenstrook van die provincie, enigszins laarsvormig lopend van Nederweert en ruime Midden-Limburgse omgeving tot aan de 'flessenhals' bij Geleen en Sittard. Die migranten van het Limburgse

platteland namen te Gouda ongevraagd de daar de traditioneel belangrijke bedrijfstak van de blekerij over en beheersten haar gedurende anderhalve eeuw vrijwel volledig.

Blekerijen voor wasgoed waren er in Gouda al eeuwen.³ Ze hadden een goede roep. Dat had Gouda aan zijn waterkwaliteit te danken. 'Omdat het IJsselwater veel schoner en kalkarmer was dan het veen- en polderwater elders in Holland, hadden zich al in de achttiende eeuw blekerijen in Gouda gevestigd. De omvang van deze bedrijven varieerde van de wasvrouw die thuis de was voor anderen deed, tot bedrijven met vijftig of meer personeelsleden'.⁴ In de loop van de negentiende eeuw nam hun aantal toe en ze vestigden zich vooral aan de singels, want daar was nog voldoende plaats voor bleekvelden.⁵ De situatie was wat dat betreft zeer vergelijkbaar met die in Rotterdam, waar de blekerij eveneens geconcentreerd was aan de buitenzijde van enkele singels rond de oude stad. Dat lag ook voor hand. 'Kon men voor een klein bedrijf het benodigde water nog wel met de hand aanvoeren, voor een grote blekerij was vestiging dicht bij stromend, schoon water een vereiste. Over water werd ook een groot deel van het wasgoed aan- en afgevoerd'.⁶

Afb. 4: Reliëf boven de wagenpoort van de voormalige klederblekerij en wasserij De Drie Notenboomen aan de Kattensingel te Gouda. [Foto: Wikimedia Commons, 2009] Wasserij De Drie Notenboomen werd in 1829 eigendom van de familie Jaspers. De naam van de wasserij was reeds in 1709 bekend. Het bedrijf is gesloten in 1972.

³ Bregje de Wit (2016), *Erfgoud -- iconen en symbolen*, Open Monumentendag Gouda 2016, 22.

⁴ Stijn van Genuchten (2001), 'De expansie van handel en industrie', in: Wim Denslagen, *Gouda*. [De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst], Waanders, Zwolle / Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 2001, 389.

⁵ Van Genuchten, a.w.

⁶ De Wit (2016), a.w.

Pas aan het eind van de negentiende eeuw werd te Gouda het historische bevolkingsgetal van 20.000 zielen opnieuw bereikt. Gedurende diezelfde eeuw groeide het aantal wasserij-blekerijen tot een twintigtal. Historica Bregje de Wit beschrijft de ontwikkeling schematisch als volgt:

‘De grote blekerijen uit de negentiende en twintigste eeuw zijn in veel gevallen voortgekomen uit oudere blekerijen op dezelfde plek. Ze bleven vaak generaties lang in dezelfde families, en ook de bedrijfsnamen bleven lang hetzelfde. De meest voorkomende familienaam onder de blekers was Jaspers, andere blekersfamilies waren bijvoorbeeld Boumans, Peeters, Van Straaten. De blekerijen heetten bijvoorbeeld De Rozenboom (Kattensingel), De Pelikaan (Fluwelensingel), De Grote Zwaan (Blekerssingel), Het Springend Paard (Jaagpad). Volgens niet altijd betrouwbare bedrijfstellingen waren er in 1808 twaalf blekerijen in Gouda, in 1816 ook twaalf, met totaal vijftig werknemers, en in 1824 eveneens twaalf blekerijen, met 48 werknemers.

Afb. 5: “De Goudse Stoomblekerij De Drie Notebomen L. Jaspers en Zoon”, zoals ze nog tot 1972 in bedrijf was. Rechts de poortvleugel, die nadien behouden is gebleven. [Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Gerard Dukker 1963.]

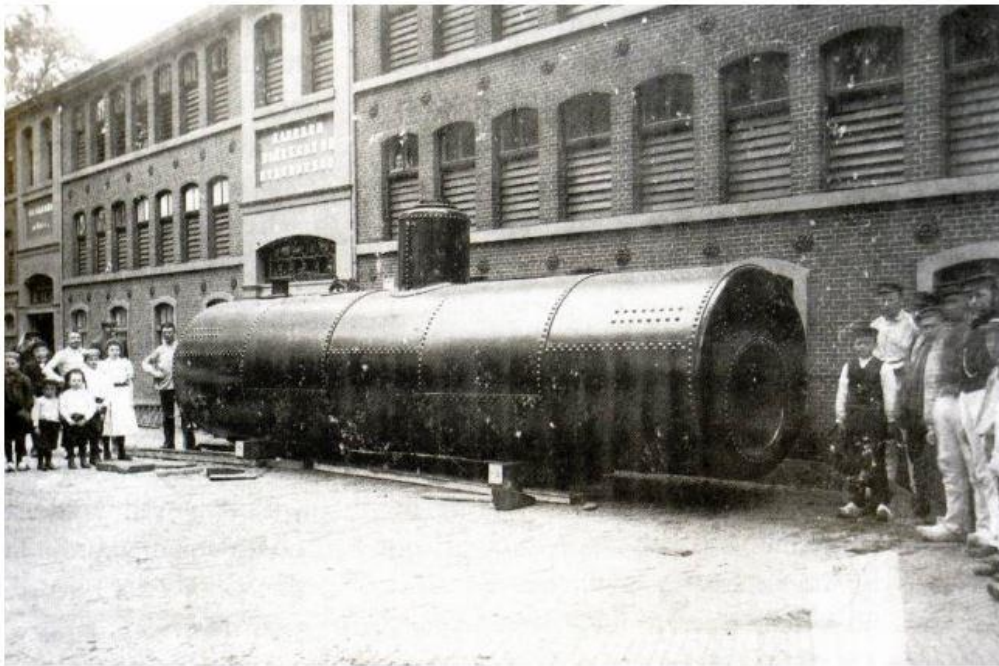
In de jaren hierna bleven die cijfers licht stijgen, waarbij het aantal werknemers sterker toenam dan het aantal bedrijven. Met de voortschrijding van de technische mogelijkheden werden veel blekerijen uitgebreid en gemoderniseerd. Zo werden in de loop van de negentiende eeuw de bleekvelden minder belangrijk, omdat het bleken met chemische middelen in zwang kwam, terwijl voor het drogen van de was met de invoer van stoommachines in deze bedrijfstak, stoom beschikbaar kwam. Op de bleekvelden werden diverse bijgebouwen neergezet.⁷

Het aantal van twaalf was in 1842 weliswaar nog niet de helft van dat in Rotterdam (met toen ongeveer 80.000 inwoners), maar was voor het zoveel kleinere Gouda toch disproportioneel. Hoe kon Gouda die vele blekerij-wasserijen draaiende houden, waaronder enkele grote en nog in de twintigste eeuw belangrijke? Dat kwam door het ruime verzorgingsgebied. Elke wasserij had vaste

⁷ De Wit a.w., 24.

klanten die over Holland verspreid woonden. Ongeveer tachtig procent van het wasgoed kwam van buiten Gouda, vooral uit de grote steden. De gegoede klasse liet meestal slechts eenmaal per jaar het wasgoed wassen en bleken, en de blekers gingen eenmaal per jaar bij hun klanten op bezoek om de openstaande rekeningen te innen.⁸ Zijn voorsprong op andere wasserijcentra verloor Gouda toen het wasserijbedrijf door technische ontwikkelingen minder afhankelijk werd van de waterkwaliteit.⁹

Geheel anders dan bijvoorbeeld in Rotterdam speelde deze bedrijfstak te Gouda ook in de twintigste eeuw nog een voorname rol. Gouda bleef zo de blekerijenstad *par excellence*. Dat kwam doordat zich in Gouda een groeiende mate van verdichting en concernvorming had voorgedaan, waarbij enkele sterke bedrijven met de grote veranderingen in en modernisering van de branche mee hadden kunnen gaan.

Afb. 6: Foto uit 1891, met de grote nieuwe stoomketel van blekerij De Rijzende Zon voor het bedrijfsgebouw te Gouda. [Bron: www.genealogieonline.nl/stamboom-blokland/I507.php]

‘Bekende Goudse blekersgeslachten zijn o.a. Daalmans, van Hofwegen, Jaspers, Joosten, Peeters, Schrave, van Straaten e.a.’, zo weet men te Gouda.¹⁰ Ze worden daar doorgaans als autochtoon beschouwd. Als we wat dieper gaan spitten blijken al deze families zo goed als steeds een geheel of gedeeltelijk Limburgse achtergrond te hebben. Zo waren Peeters en Schrave afkomstig uit *Nederweert*, en Boumans uit *Thorn*. Specifiek op de blekerijen van de families Daalmans (afkomstig uit *Krawinkel* bij Geleen) en Jaspers (uit *Guttecoven* bij Born) ben ik in *HJLZ* 2020 ingegaan. Het waren met name deze grootste stoomwasserij-blekerijen die door nazaten van Limburgse migranten werden gedreven en uitgebouwd.

⁸ De Wit, *ibidem*.

⁹ Bernt Feis (1985), ‘Gouda: afbraak van een rijke industriële traditie’, *Heemschut* 26 (1985), 82-86.

¹⁰ Jan Lafeber, ‘Goudse singels en grachten’, website ‘Geschiedenis, genealogie en Gouda’, <http://home.planet.nl/~jlafeber/Singels/Goudsesingels.html>.

Familiegeschiedenis als ontsluiting van streekgeschiedenis

Uit tal van Limburgse dorpjes aan de Maas (of niet al te ver daarvan) en in aanzienlijke getale blijken gedurende ruim bijna anderhalve eeuw jonge mannen en vrouwen huis en haard verlaten te hebben om een beter bestaan te zoeken in Hollandse steden als Rotterdam, Gouda, Leiden en Heemstede. Zij kozen doorgaans bij voorkeur voor één bepaald beroep, dat van de klerenblekerij en -wasserij. Dat was in ieder geval in alle vier deze plaatsen het geval.

Afb. 7: *De bedrijfshal van wasserij Schrave aan de Boelekade, rond 1910.* Het zware werk werd door mannen gedaan. [Foto overgenomen uit: Wim Denslagen, *Gouda*. (Reeks: De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst), Waanders, Zwolle / Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 2001, 389]

De migratie uit het Maasland was een verschijnsel exclusief van het platteland, ze betrof alleen kleinere dorpen en dorpjes. Kennelijk was daar de nood het grootst. Iets grotere plaatsen in Limburg deden er niet aan mee. Meestal betrof het jeugdige, ongetrouwde personen. Vaak waren het dan vrouwen die het voortouw namen. Zij konden in Holland meer verdienen dan thuis, en konden zo ook voor een uitzet sparen. Ze keken vermoedelijk uit naar een geschikte partner, maar hoefden daar meestal niet erg lang op te wachten. Jonge mannen uit Limburg kwamen er genoeg, die reisden hen als het ware achterna. De nieuwe omgeving werkte ook als een huwelijksmarkt. Er was een zekere urgentie en de situatie was zo voor beide geslachten uitnodigend. Zo bleven de migranten in eigen vertrouwde kring, ook als de partners eventueel uit een nogal andere hoek van Limburg kwamen. Ze hadden toch dezelfde sociaal-culturele achtergrond. Ze waren allen katholiek en traden toe tot katholieke parochies ter plaatse. Aldus worden de sociale en psychologische parameters van de migratie allengs duidelijker.

Niet eerder is de schaal en de spreiding van deze trek uit het Maasland bekend geworden, noch in Limburg zelf, noch in Holland. Toch is het raadsel nog niet volledig opgelost. Het blijft op zichzelf genomen een wonderlijke zaak dat het op diverse centrale plaatsen in Holland juist Limburgers waren die daar een bedrijfstak in handen hadden waarin zij in hun land van herkomst helemaal geen

speciale band mee of traditie in hadden. Goed voorbeeld deed goed volgen, zo lijkt het. In elk geval domineerden en controleerden Limburgse migranten de blekerij- en wasserijbranche in Holland.

Afb. 8: Afhaling, verzending en thuisbezorging leverde Wasserij Daalmans elke dag door heel Nederland, 'alles geheel franco', zoals een tijdschriftadvertentie uit 1913 te kennen gaf. Koninklijke wasserij Daalmans & Co. had in 1937 naast het hoofdkantoor in Gouda ook een kantoor in Rotterdam, en zowel in Amsterdam als in Den Haag een winkel-showroom.

Afb. 9: Strijksters in de strijkafdeling van wasserij De Drie Notenbomen aan de Kattensingel rond 1956. Het lichtere werk werd door vrouwen gedaan. [Foto: Collectie Streekarchiefdienst Hollands Midden. -- Bron: Henkjan Sprokholt (1996), *Gouda in touw. Bedrijvigheid door de eeuwen heen*, Stichting Open Monumentendag Gouda]

Al trouwden de Limburgse migranten opvallend vaak onder elkaar, toch vielen zij in Holland niet als een speciale groep op. Er kwamen daar steeds vanuit allerlei hoeken en streken nieuwkomers, onder meer ook velen uit nabije Duitse gewesten. Men was andere tongvallen gewend. De Limburgers assimileerden er gemakkelijk, dat was meteen in de volgende generatie al zo. Wie had er nog kennis van waar zij vandaan gekomen waren? Hoe lang hadden zij daar zelf nog weet van? In hun Limburgse achterland bleef de herinnering blijkbaar ook niet hangen.

De Limburgers onderscheidden zich met name door hun beroeps-specifieke keuze. Zij hebben meer dan een eeuw lang 'half Holland' bewassen en verschoond. Een beroep dat in de twintigste eeuw in onbruik en vergetelheid is geraakt.

Dit alles leek mij wel een uitgebreide documentatie en verslaglegging waard. Het deed en doet mij daarbij deugd te mogen ervaren dat beoefening van het nederige handwerk der genealogie een noodzakelijke voorwaarde is om dit soort ontdekkingen te kunnen doen en zo inzichten van een ongedacht historisch belang te kunnen verwerven.

Bibliografie

Van het onderhavige onderzoek wordt verslag gedaan in een voortgaande reeks artikelen.

- Het nul-artikel voor deze reeks werd gevormd door:

Ad Welschen (2016), 'Een Maaslands migrantenhuwelijk te Rotterdam in de negentiende eeuw', in: *De Maasband 3. Opstellen over het Maasland*, uitgave Maasketen 'Jan van Eyck' i.s.m. Stichting Charles Beltjens Sittard, Stokkem/Born/Millen, 30-40. Ook *online* bereikbaar:
https://www.academia.edu/35349444/Een_Maaslands_migrantenhuwelijk_te_Rotterdam_in_de_negentiende_eeuw

- Alle vijf tot op heden verschenen vervolgartikelen zijn gepubliceerd in het *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold* (HJLZ):

Ad Welschen (2017), 'Stabielen en passanten. Maaslandse migranten naar Hollandse steden in de achttiende eeuw' (1), in: *HJLZ 38*, 113-127;

-- (2018), 'Stabielen en passanten. Maaslandse migranten naar Hollandse steden in de achttiende eeuw' (2), in: *HJLZ 39*, 115-130;

-- (2019), 'Van 'De Rijzende Zon' en 'De Drie Notenboomen'. Maaslandse inbreng in het blekerij- en wasserijwezen te Gouda vanaf de Franse tijd. (Deel 1)', in: *HJLZ 40*, 131-150;

-- (2020), 'Cherchez la femme. Maaslandse migrantenechtparen te Rotterdam en Heemstede tussen 1790 en 1840. (Deel 1)', in: *HJLZ 41*, 159-179.

-- (2021), 'Cherchez l'homme!: Omsingelende bewegingen. De familie Welschen-Coenen en andere Maaslandse migranten te Rotterdam van 1825 tot 1840. (Deel 2)': in: *HJLZ 42*, 80-98.

- Over dit onderwerp is ook een radio-interview met mij afgenomen door Frank Ruber, historicus en samensteller-presentator-redacteur bij L1:
-- *L1 Cultuurcafé*: 'Het verhaal van Limburgers die in de 18e en de 19e eeuw naar Holland vertrokken', Ad Welschen legt het uit in gesprek met Frank Ruber (23/05/2020), nog te beluisteren op: <https://l1.nl/l1-cultuurcafe-limburgers-die-in-de-18e-eeuw-naar-holland-vertrokken-157294/>

De keuze van de dichter

Voor de rubriek 'De keuze van de dichter' vragen we een dichter om een keuze te maken uit eigen werk én om een collega voor te dragen voor de volgende nieuwsbrief. Deze keer een gedicht van **Isa Altink**.

Descartes ziet een regenboog

Descartes kan de slaap niet vatten.

Hij borstcrawl door de lakens

op zoek naar signaalwoorden: ten eerste

zodoende, daartegenover staat...

Het bed volledig omgeploegd, zijn lichaam

het enige weerwoord.

Descartes heeft last van *restless leg syndrome*.

Hij luistert naar een geleide meditatie van zeventien minuten en zes seconden.

Krijgt een hoestaanval.

Vraagt zich af of hij ooit op een vulkaan zal staan.

Het wordt al licht wanneer hij eindelijk in slaap valt

en droomt van een lenzenslijper met een kleine zwarte kat

die zijn vader blijkt te zijn.

Het diertje springt in zijn armen,

waar hij het tegen zich aan drukt en wiegt

en wiegt. Descartes slaapt als een kleine géode

en wordt pas de volgende middag wakker.

Die dag heeft Descartes heimwee

al weet hij niet precies waarnaar

en ziet hij een regenboog.

Descartes ziet een regenboog is eerder verschenen in *Het Liegend Konijn* 2022/1

Isa Altink (Geleen, 1994) studeerde filosofie en literatuurwetenschap, en momenteel volgt zij een opleiding aan de Schrijversvakschool. Ze schrijft poëzie, kort proza en radiofictie, en werkt daarnaast als boekverkoper en freelance redacteur. Haar werk verscheen o.a. in *Het Liegend Konijn*, *Terras*, *Tijdschrift Ei* en *Notulen van het Onzichtbare*. Zie ook: isa-altink.nl.